

บทความวิชาการ (Academic Article)

จารึกบ้านพันดุง : มุมมองจากการอ่านและแปลใหม่¹*Ban Phan Dung Inscription: The Perspective from Pew Transliteration and Translation*พระมหาทวีศักดิ์ วาปีกุลเศรษฐ์²Phramaha Kaweesak Wapeekunlaset²

บทคัดย่อ

จารึกบ้านพันดุง เป็นจารึกภาษาสันสกฤต จารด้วยอักษรสมัยหลังปัลลวะ ระบุมหาศักราช 751 (ตรงกับพุทธศักราช 1372) พบที่บ้านพันดุง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาจารึกหลักนี้ด้วยวิธีการถ่ายถอดคำอ่านจากศิลาจารึกโดยตรง แปลเป็นภาษาไทย และเปรียบเทียบกับคำอ่านและคำแปลที่เคยมีผู้ศึกษาไว้แล้ว ผลการศึกษาพบว่าจารึกหลักนี้เป็นจารึกที่มีความสำคัญและน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะแสดงให้เห็นถึงร่องรอยการผสมผสานระหว่างกลุ่มคนที่มีนิกายศาสนาต่างกัน อันได้แก่ ศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธ จากการอ่านและแปลใหม่มีข้อแตกต่างจากคำอ่านและคำแปลเดิม 4 ประเด็น ได้แก่ 1) บทที่ 1 แต่งด้วยประพจน์กลาฉันท 2) บทที่ 5 คำว่า “*ฤชเวทตรงเคน*” เป็นการบอกศักราช 3) อาจจะไม่มีการพราหมณ์ชื่อ “*ศรีอิศรมาตมกะ*” และ 4) การบอกวันและเดือนในบทที่ 9 (บรรทัดที่ 10) และมีข้อสังเกต 3 ประเด็นคือ 1) ด้านอักษรวิทยา 2) ด้านไวยากรณ์และภาษา และ 3) ด้านสังคมและประวัติศาสตร์ จากข้อสังเกตนี้ทำให้สันนิษฐานว่าอาลักษณ์และผู้ประพันธ์อาจมีมากกว่า 1 คน ทั้งยังพบว่ามีเชื่อมโยงกับจารึกเมืองเสมา ด้านที่ 2 (พ.ศ. 1514)

คำสำคัญ: จารึกบ้านพันดุง จังหวัดนครราชสีมา ศาสนาฮินดู ศาสนาพุทธ

¹ บทความฉบับนี้ปรับปรุงมาจากบทความ “จารึกบ้านพันดุง” ในหนังสือจารึกสันสกฤตที่สำคัญในอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 (ที่ระลึกเนื่องในวาระอายุวัฒนมงคลครบ 80 ปี ของผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา จัดพิมพ์โดยศูนย์สันสกฤตศึกษาร่วมกับภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยความอุปถัมภ์จากกระทรวงวัฒนธรรมแห่งประเทศไทย 2564) เนื่องจากบทความฉบับเดิมของผู้เขียนเองนั้นมีข้อบกพร่องบางประการเกี่ยวกับการเปรียบเทียบเนื้อหาเกี่ยวกับจารึกเมืองเสมา บทความฉบับนี้จึงได้แก้ไขข้อบกพร่องนั้นและปรับปรุงส่วนอื่น ๆ ให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

² นักวิชาการอิสระ

Independent scholar

* Corresponding author; email: kaweesak.w@gmail.com

(Received: 8 November 2021; Revised: 15 December 2021; Accepted: 17 December 2021)

Abstract

Ban Phan Dung inscription was written in Sanskrit, inscribed with Post-Pallava script and dated Śaka 751 (829 AD). It was found in Phan Dung village, Khamtaleso district, Nakhon Ratchasima province. The purpose of this article was to study the inscription using a direct method of word transliteration; word translation into Thai and finally comparing them to the previous equivalents. The result of the research revealed that this was a very important and interesting inscription because it has shown the traces of coexistence between the two different groups of Hinduism and Buddhism. According to the new transliteration and translation, there were 4 issues different from previous ones: 1) Verse 1 was composed in Praharṇakalikā metre, 2) The word as “*ṛṣivedaturāṅgena*” in verse 5 indicated an era, 3) There might not be a Brahmin named “*Śrīdhīdharmāmātmaka*”, and 4) The day and month were mentioned in verse 9 (line 10). Besides, there were 3 issues to be observed: 1) palaeography, 2) grammar and language, and 3) social and historical aspects. According to these observations, it was assumed that there were multiple scribes and authors of this inscription, and the study also found that the inscription was related to *Mueang Sema Inscription* face 2 (971 AD).

Keywords: *Ban Phan Dung Inscription*, Nakhon Ratchasima province, Hinduism, Buddhism

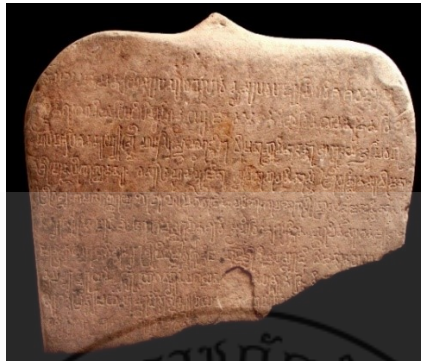
บทนำ

จารึกหลักหนึ่งพบที่บ้านพันดุง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดนครราชสีมา ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2530 โดยนายยนต์ จิมสันเทียะ ชาวบ้านในหมู่บ้านพันดุง จารึกหลักนี้จารด้วยอักษรสมัยหลังปัลลวะ บันทึกด้วยภาษาสันสกฤต ในบรรทัดที่ 10 ระบุมหาศักราช 751 (ตรงกับพุทธศักราช 1372) มีข้อความ 1 ด้าน จำนวน 10 บรรทัด วัสดุที่ใช้จารึกเป็นหินทรายสีแดง รูปใบเสมา สูง 62 ซม. กว้าง 76 ซม. หนา 12.5 ซม. ขำรดบริเวณด้านขวามือตั้งแต่บรรทัดที่ 7-10 ได้รับการระบุทะเบียนวัตถุที่ “นม. 38” ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร อำเภอเมือง นครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา (ชะเอม แก้วคล้าย, 2530, น.91; ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2564)

จารึกหลักนี้ได้รับการอ่านและแปลครั้งแรกโดยชะเอม แก้วคล้าย ในบทความชื่อว่า “จารึกพระศรีวิวัตสะสร้างเทวรูป อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต” ในนิตยสารศิลปากร ปีที่ 31 ฉบับที่ 5 ประจำเดือนพฤศจิกายน-ธันวาคม พ.ศ. 2530 ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 91) ตั้งชื่อจารึกหลักนี้ว่า “จารึกพระศรีวิวัตสะสร้างเทวรูป” โดยให้เหตุผลว่า “เนื่องจากหลักศิลาจารึก จะมีการโยกย้ายจากแหล่งที่พบ และโยกย้ายต่อไปตามสถานที่อันเหมาะสมแต่ละกาลสมัย จึงตั้งชื่อจารึกหลักนี้ตามเนื้อหาของจารึกว่า “จารึกพระศรีวิวัตสะสร้างเทวรูป” มิได้ตั้งชื่อตามสถานที่พบจารึก เพราะปัจจุบันนี้ได้เคลื่อนย้ายไปจากที่เดิมแล้ว” จากนั้น ปี 2014 Satya Vrat Shastri (2014, pp. 318-321) ได้ปริวรรตเป็นอักษรเทวนาครี โรมัน และแปลเป็นภาษาอังกฤษ โดยเรียกชื่อจารึกนี้ว่า “Inscription of Srivatsa Consecrating Devarupa” ตามชะเอม แก้วคล้าย

อย่างไรก็ตาม จารึกหลักนี้ได้รับการเรียกชื่อใหม่ตามสถานที่พบว่า “จารึกพันดุง” ดังปรากฏในฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทยของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรที่ได้ปรับปรุงข้อมูลเมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2564 และว่า “จารึกบ้านพันดุง” ดังปรากฏในเว็บไซต์ของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้เขียนขอใช้ชื่ออย่างหลังเป็นชื่อบทความ และใช้กล่าวถึงในบทความนี้ต่อไป

จารึกหลักนี้มีความน่าสนใจและสำคัญยิ่ง เพราะแสดงให้เห็นถึงร่องรอยการนับถือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธร่วมกันในจารึกหลักเดียวกัน ทั้งนี้ ผู้เขียนเห็นว่าคำอ่านและคำแปลของชะเอม แก้วคล้าย มีประเด็นที่สามารถนำมาศึกษาต่อยอดได้ จึงคิดว่าหากมีการอ่านและแปลใหม่น่าจะได้มุมมองที่ต่างออกไปจากเดิม ดังนั้นในบทความนี้ ผู้เขียนจึงจะนำเสนอ 3 ประเด็น ได้แก่ 1) คำอ่านและคำแปลใหม่ 2) ข้อแตกต่างจากคำแปลของชะเอม แก้วคล้าย และ 3) ข้อสังเกตบางประการ

ภาพ 1 จารึกบ้านพันดุง

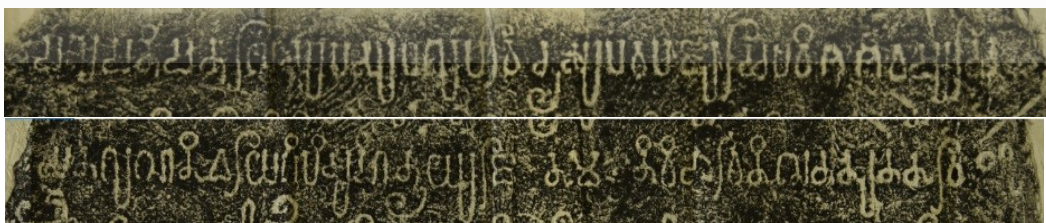
ที่มา: <https://www.finearts.go.th/mahavirawongmuseum/view/12487>

-ศิลาจารึกบ้านพันดุง--Ban-Phan-Doong-Stone-Inscription-

คำอ่านและคำแปลใหม่

ผู้เขียนจะเสนอคำอ่านใหม่และคำแปลใหม่โดยมีภาพสำเนาจารึกประกอบ มีข้อกำหนดในการปริวรรตและแปล ดังต่อไปนี้

1. จารึกหลักนี้แต่งด้วยฉันทลักษณ์ภาษาสันสกฤต แบ่งตามลักษณะคำประพันธ์ได้ดังนี้คือ บรรทัดที่ 1-2 เป็นประพจน์กลาฉันทจำนวน 1 บท ส่วน 8 บรรทัดที่เหลือเป็นอนุพจน์ฉันทจำนวน 8 บท ในการปริวรรตแต่ละบรรทัดจะจัดเรียงตามรูปฉันทลักษณ์ดังที่นิยมกันในปัจจุบัน
2. สำหรับพยางค์ที่ชำรุดหายไป เครื่องหมาย – ใช้แทนพยางค์ครุ (เสียงหนัก) เครื่องหมาย ๘ ใช้แทนพยางค์ลหุ (เสียงเบา) และเครื่องหมาย ๒ ใช้แทนพยางค์ที่เป็นได้ทั้งครุหรือลหุ
3. เครื่องหมาย o คือ สัญลักษณ์จบประโยคที่จารในจารึก
4. ตัวเลขที่อยู่ในเครื่องหมาย () หมายถึง ลำดับบรรทัดของจารึก
5. คำที่อยู่ใน [] หมายถึง คำที่สันนิษฐานขึ้นมาจากร่องรอยตัวอักษรที่ไม่ชัด
6. คำที่หะเอม แก้วคล้ายอ่านต่าง (2530, น. 93) ผู้เขียนจะระบุไว้ในเชิงอรรถ
7. สำนวนแปลของหะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94) ผู้เขียนจะระบุไว้ในเชิงอรรถ

ภาพ 2 บรรทัดที่ 1 ประพจน์กลาฉันท

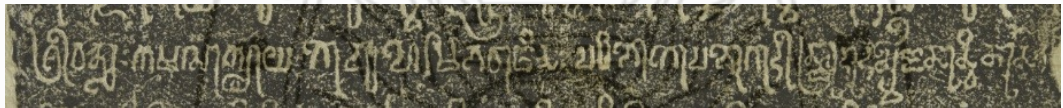
ภาพ 4 บทที่ 3 อนุชฌนันท์

บทที่ 3 อนุชฌนันท์

(4) ศรีโปนทรีกาภษณะ วสุรหุมรชปุชิตา

สถาปิตา'สาวเนนาสมิ- ณ ฌริวตเสน สุธิมตา ๐

รูปของพระศรีโปนทรีกาภษะ (พระผู้มีดวงตาเหมือนดอกบัว = พระวิษณุ) นี้ ที่ได้รับการบูชาโดยพวกวสุ พระพรหม และพระฤๅษี ได้รับการประดิษฐานไว้แล้ว ณ ที่นี้ โดยพระศรีวตเสนันผู้มีปัญญา¹

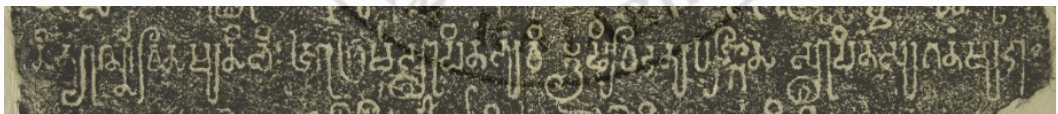
ภาพ 5 บทที่ 4 อนุชฌนันท์

บทที่ 4 อนุชฌนันท์

(5) ศรีวตสะ กมลภษาย โคฤเหเมภาวชินะ

ปริโกโคปโกคาทีน ปราทาทสไม ชนนานวิตาน

พระศรีวตสะได้มอบถวาย โค ที่ดิน ทอง ช้าง ม้า เครื่องอุปโภค พร้อมด้วยคนใช้ แต่พระกมลภษะ (พระผู้มีดวงตาเหมือนดอกบัว = พระวิษณุ) นี้

ภาพ 6 บทที่ 5 อนุชฌนันท์

¹ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94) แปลบทที่ 2-3 รวมกันว่า “รูปพระทรีหระ ซึ่งประทับที่ภูเขามีน้าตก (พระวตสะ) ผู้เป็นปราชญ์ ได้สร้างถวายแก่อาศรมนี้ เทวรูปที่ประเสริฐเหล่านี้ มีพระราหูเป็นต้น รูปพระวิษณุที่สุพรหมฤๅษีบูชาแล้ว พระศรีวตสะผู้เป็นปราชญ์ ได้สร้างไว้ด้วยกันในอาศรมนี้”

บทที่ 5 อนุษฏกฉันท

- (6) นิตยารณณเวน มุนิภิเษ อาศรม สถาปิต ภาวิ
ฤชเวทตรงเคน สถาปิต สุกต มุทา ๐

อาศรมได้รับการประดิษฐานไว้แล้วบนแผ่นดินโดยพวกมุนี พร้อมด้วยสระน้ำที่มีน้ำตลอดเวลา รูปของพระสุคต (พระพุทธเจ้า) ก็ได้รับการประดิษฐานไว้แล้วด้วยความปิติยินดี¹ ในศักราช (ที่กำหนดด้วย) ม้า (7) พระเวท (4) และฤาษี (7) (มหาศักราช 747 ตรงกับ พ.ศ. 1368)

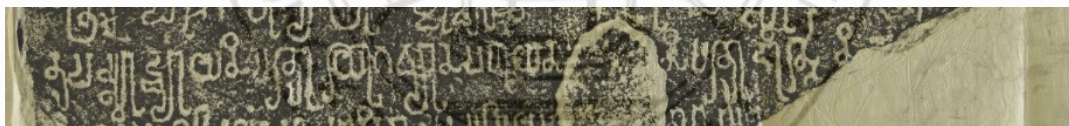

ภาพ 7 บทที่ 6 อนุษฏกฉันท

บทที่ 6 อนุษฏกฉันท

- (7) มนตรกลปางควิทวาน ย- ศุ ศรีธรรมาตมโก ทวิชะ
นามนา ศรีศิยชรสวามี อิมตา² ตปสา ๐ ๐

พราหมณ์ชื่อ “ศรีศิยชรสวามี” เป็นผู้มีความรู้ด้านมนตร์ (มนตร) พิธีกรรม (กลป) และองค์ประกอบของพระเวท (องค) มีจิตใจประกอบด้วยปัญญาอันเป็นสิริและธรรมะ (พร้อม) ด้วยดาบสที่มีปัญญา

ภาพ 8 บทที่ 7 อนุษฏกฉันท

บทที่ 7 อนุษฏกฉันท

- (8) ตปสสวาทุธยายนิรโต โยคธยานปรายน[ะ]
๐ ๐ ๐ นิรโต ทานโต นิ1 ๐ ๐ ๐ ๐ - ๐ ๐

¹ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94) แปลบทที่ 4-5 รวมกันว่า “พระศรีวิตส ได้ประทานโค ที่ดิน ทองคำ ข้าง ม้า และเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นต้นพร้อมด้วยประชาชนแก่อาศรมนี้ เพื่อพระวิชฌุ พระมุนีทั้งหลาย ได้สร้างอาศรมไว้ เพราะมีน้ำเป็นนิตย ได้สร้างรูปพระสุคตไว้ในสถานที่ (นั้น) ด้วยความยินดี ตามความคิดที่เรียนรู้จากฤช”

² ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93) อ่านว่า “อิมตา”

(พราหมณ์ชื่อศรีศัญชรสวามี) เป็นผู้ยินดีในการบำเพ็ญตบะ การสวดมนต์ มีจิตใจฝักใฝ่อยู่กับโยคะและการทำสมาธิ เป็นผู้ควบคุมตนเอง เป็นผู้ยินดีใน ...(จารึกชำรุด)...²

ภาพ 9 บทที่ 8 อนุชฎฉันท

บทที่ 8 อนุชฎฉันท

(9) สุกตปติเมยฺ สา สถาปิตาสมินํ ปุเร ยํ

วเน³ - - - - -

รูปประติมาของพระสุคตนี้ให้ทะเลได้รับการประดิษฐานขึ้นแล้วในเมืองนี้ ...(จารึกชำรุด)...

ภาพ 10 บทที่ 9 อนุชฎฉันท

บทที่ 9 อนุชฎฉันท

(10) ศศิโกศาทริศากาวเท ศุเกล มาธ[ว]⁴ - - -

- - - - -

ในปีของชาวศกะ (ที่กำหนดด้วย) ภูเขา (7) โกศ (5) และพระจันทร์ (1) (มหาศักราช 751 ตรงกับ พ.ศ. 1372) ข้างขึ้น เดือนมาฆะ ...(จารึกชำรุด)...⁵

¹ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93) ไม่ได้อ่านคำนี้

² ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94) แปลบทที่ 6-7 รวมกันว่า “พราหมณ์ชื่อ ศรีธรรมาตมกะ ผู้เชี่ยวชาญในหมวดมนต์วิทยา สวามี ชื่อศรีศัญชรผู้มีปัญญาและมีตบะ ยินดีในการบำเพ็ญตบะ และการเจริญโยคะสมาธิ จึงได้ฝึกฝนแล้ว”

³ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93) ไม่ได้อ่านคำนี้

⁴ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93) อ่านว่า “มารุคธานี”

⁵ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94) แปลบทที่ 8-9 รวมกันว่า “ได้สร้างพระสุคตประติมาไว้ ในเมืองนี้.....
..... เมื่อวันที่วันเสาร์ เดือน 1 ขึ้น 8 ค่ำ ปีศักราช 751 (พ.ศ. 1372)”

ข้อแตกต่างจากคำแปลของชะเอม แก้วคล้าย

สำหรับคำแปลที่แตกต่างกันเฉพาะเรื่องสำนวน ผู้อ่านสามารถเทียบได้จากหัวข้อเรื่อง คำอ่านและคำแปลใหม่ดังที่กล่าวมาแล้ว ในที่นี้ ผู้เขียนจะนำเสนอเฉพาะ 4 ประเด็นที่ต่างกันอย่าง มีนัยสำคัญเท่านั้น ได้แก่ 1) บทที่ 1 แต่งด้วยปรหณกลิกาฉันท 2) บทที่ 5 คำว่า “ฤชิวะท-ตุรฺรฺเคน” เป็นการบอกศักราช 3) อาจจะไม่มีการพินิจชื่อ “ศรีธรรมมาตกะ” (ศรีธรรมมาตมโก) และ 4) การบอกวันและเดือนในบทที่ 9 (บรรทัดที่ 10) ดังนี้

1. บทที่ 1 แต่งด้วยปรหณกลิกาฉันท

ผู้เขียนพบว่า บทที่ 1 (บรรทัดที่ 1-2) ที่เป็นบทประณามพจน์นั้นแต่งด้วยคำประพันธ์ ประเภทฉันทที่ชื่อว่า “ปรหณกลิกา” (สันสกฤต: ปรหณกลิกา, บางฉบับเป็น ปรหณกลิตา) มีความหมายว่า ฉันทที่มีเสียงไพเราะแผ่วเบาของอาวุธที่กระทบกัน (พระคัมภีร์สาราถิงศ์, 2551, น. 248) เป็นฉันท 14 พยางค์ จัดอยู่ในกลุ่มศักรฉันท ประกอบด้วย น, น, ภ, น คณะ, พยางค์ลหุ (เบา) และพยางค์ครุ (หนัก) มีจังหวะหยุด (ยติ) ในพยางค์ที่ 7 และ 14 ดังตารางข้อกำหนดที่ ผู้เขียนปรับปรุงมาจากคัมภีร์วฤตตัตตนากรของเกทาร์ภานุ (Patel, 2020) ต่อไปนี้

ตาราง 1 ข้อกำหนดของปรหณกลิกาฉันท

คณะ	น คณะ			น คณะ			ภ คณะ			น คณะ			ลหุ	ครุ
พยางค์	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
สัญลักษณ์	◡	◡	◡	◡	◡	◡	-	◡	◡	◡	◡	◡	◡	-
สูตร	น	น	ภ	น	ล	คิ	ติป	ร	ห	ร	ณ	ก	ลิ	กา

ตัวอย่างการใช้ฉันทชนิดนี้พบในวรรณคดีสันสกฤตเรื่อง *ภักทิกาวยะ* ใน 2 บทสุดท้ายตอน ปิดศรครที่ 12 (ดูเพิ่มเติมใน Karandikar & Karandikar, 1982, pp. 210-211) ไม่ค่อยพบใน จารึกภาษาสันสกฤตในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจารึกภาษาสันสกฤต ของวัฒนธรรมเขมรโบราณที่มักแต่งด้วยฉันทแต่ก็ไม่พบการใช้ฉันทชนิดนี้เลย (ดูเพิ่มเติมใน Sharan, 1974, pp. 52-80) การปรากฏในจารึกหลักนี้จึงนับว่าแปลกอยู่ไม่น้อย

เมื่อพบว่าบทที่ 1 แต่งด้วยปรหณกลิกาฉันท ผู้เขียนได้อ่านจารึกใหม่ตามข้อกำหนด พยางค์ครุและลหุของฉันทนี้ จึงทำให้ได้คำอ่านใหม่ที่แตกต่างจากคำอ่านและคำแปลของชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93) ดังนี้

ตาราง 2 เปรียบเทียบคำอ่านและคำแปลบทที่ 1

คำอ่านและแปลของชะเอม แก้วคล้าย	คำอ่านและแปลใหม่
ปศุปติมตเลสุรสุรครเว	ปศุปติปตเล'สุรสุรครเว
นฤสุรราชเชรวิศศิวิปุเช	นฤสุรราชเช รวิศศิวิปุเช
สมฤตศุลานิธเยคิริหุหิตฤยุเช	สมฤตคุณนิธเย คิริหุหิตฤยุเช
นมอติวิเว นิลตุนตนเว	นม อติวิเว'นิลตุนตนเว
ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระศิวะ (สุรสุรครเว) ผู้ประเสริฐกว่าสรรพสัตว์ผู้เป็นที่พึ่งอันประเสริฐของนรชนและเทวะ ผู้มีพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นรูป ผู้เป็นที่ตั้งแห่งตรีศูลที่ประชาชนระลึกถึงเสมอ ผู้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระนางปารวตี ผู้มีอำนาจมาก มีพระวรกายสีคล้ำ	ในบทว่าด้วยปศุปติ (พระศิวะ) ขอความนอบน้อมจงมีแด่เทพผู้เป็นครูของอสูรและเทวดาทั้งหลาย ผู้อยู่ในหมู่มนุษย์และเทวดา ผู้ประเสริฐ ผู้มีพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นส่วนหนึ่งของร่างกาย ผู้เป็นที่รองรับคุณที่คนนึกถึงแล้ว ผู้รวมเป็นหนึ่งกับบิดาของเจ้าแห่งภูเขา (พระนางปารวตี) ผู้มีรูปร่างที่ละเอียดคือลม ผู้มีอำนาจดังที่กล่าวมาแล้วนี้

ปรหณกลิภาณัถมีพยางค์ที่ 1-6 เป็นเสียงลษุตติดต่อกัน คำอ่านเดิมของชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93) ที่เป็นคำว่า “ศุลา” นั้นเป็นเสียงลษุและครุ จึงไม่อาจจะเป็นไปได้ เพราะผิติดณะฉันท์ ผู้เขียนจึงนำเสนอคำอ่านใหม่ว่า “คุณ” ซึ่งถูกต้องตามฉันทลักษณ์มากกว่า ดังนั้น คำแปลจึงต่างกันคือ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93-94) อ่านว่า “สมฤตศุลานิธเย” แปลว่า “ผู้เป็นที่ตั้งแห่งตรีศูลที่ประชาชนระลึกถึงเสมอ” หากแต่ผู้เขียนอ่านว่า “สมฤตคุณนิธเย” แปลว่า “ผู้เป็นที่รองรับคุณที่คนนึกถึงแล้ว”

แม้คำอ่านที่แตกต่างกันดังกล่าวจะไม่ได้มีนัยสำคัญถึงกับเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ได้ อย่างไรก็ตาม การได้คำอ่านใหม่ว่า “คุณ” นี้ก็ถือเป็นการรักษาคำอ่านตามที่ควรจะเป็น ถูกต้องตามข้อกำหนดของฉันทลักษณ์ และถือเป็นแนวทางในการใช้ฉันทลักษณ์มาช่วยอ่านจารึกภาษาสันสกฤต เพื่อให้ได้คำอ่านที่ถูกต้องมากที่สุดและนำไปสู่การแปลที่ชัดเจนกว่าเดิม

2. บทที่ 5 คำว่า “ฤษีเวทตรงเคน” เป็นการบอกศักราช

แต่เดิมคำว่า “ฤษีเวทตรงเคน” ในบทที่ 5 ซะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94) แปลว่า “ตามความคิดที่เรียนรู้จากฤษี” หากแต่ผู้เขียนมีมุมมองที่ต่างออกไป โดยเห็นว่าเป็นศัพท์ภูต-สังขยาหรือสังเกตสังขยา (คำศัพท์ที่ใช้แทนตัวเลข) จึงได้แปลใหม่ว่า “ในศักราช (ที่กำหนดด้วย) ม้า (7) เวท (4) และ ฤษี (7) (พ.ศ. 1368)”

คำดังกล่าวเป็นรูปคำวิภक्तिที่ 3 ของคำว่า “ฤษีเวทตรงเคน” โดยแยกศัพท์ได้ 3 ศัพท์คือ “ฤษี” + “เวท” + “ตรงเคน” คำว่า “ฤษี” แปลว่า “ฤษี” ใช้แทนเลข 7 เนื่องจากหมายถึงฤษีโบราณทั้ง 7 (ส. สปตฤษี) ผู้สวดคัมภีร์พระเวท ได้แก่ อตริ วลีษฐะ กุตสะ เรกะ อคัสตยะ กุคิกะ และวยัสวะ คัมภีร์ศตปถพรหมณะให้ชื่อต่างออกไปว่า อตริ วลีษฐะ วิศวามิตร กศยปะ โคตมะ ภริทวาชะ และชมทคิน ส่วนมหาภารตะให้ชื่อว่า อตริ วลีษฐะ กรตุ มริจิ อังคิรสี ปุลหะ และปูลัสตยะ อนึ่ง มหาฤษีทั้ง 7 นี้เป็นบุคคลาธิษฐานของดาว 7 ดวงของกลุ่มดาวจระเข้อีกด้วย ทั้งนี้ คำว่า “มุนี” ก็มีความหมายเดียวกันกับคำว่า “ฤษี” (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2560, น. 218-219) คำว่า “เวท” แปลว่า “พระเวท” ใช้แทนเลข 4 เนื่องจากหมายถึงพระเวททั้ง 4 อันได้แก่ ฤคเวท ยชุสเวท สามเวท และอถรรพเวท และคำว่า “ตรงเคน” แปลว่า “ม้า” ใช้แทนเลข 7 เนื่องจากหมายถึงม้าทั้ง 7 ที่ลากรถทรงของพระอาทิตย์ คำดังกล่าวจึงรวมเป็นมหาศักราช 747 บวกด้วย 621 จึงเท่ากับพุทธศักราช 1368

การแปลคำนี้ใหม่เป็นศักราชสามารถยืนยันได้จากข้อความที่สอดคล้องกันในจารึกเมืองเสมา ด้านที่ 2 บทที่ 3 ที่กล่าวย้อนเหตุการณ์ตรงกับจารึกหลักนี้ โดยระบุศักราชว่า “มุนีเวทาทริศาเกนเทร” (กรมศิลปากร, 2564, น. 140) แปลว่า “ในศักราช (ที่กำหนดด้วย) ฤษี (7) พระเวท (4) และมุนี (7)” (แปลใหม่โดยผู้เขียน)¹

3. อาจจะไม่มีการพรหมณ์ชื่อ “ศรีธีธรรมาตมกะ” (ศรีธีธรรมาตมโก)

แต่เดิมในบทที่ 6 (บรรทัดที่ 5) ซะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94) แปลคำว่า “ศรีธีธรรมาตมโก” เป็นชื่อเฉพาะของพรหมณ์ว่า “พรหมณ์ชื่อ ศรีธีธรรมาตมกะ...” หากแต่ผู้เขียนเห็นว่าคำนี้ควรเป็นคำขยายคุณสมบัติของพรหมณ์ศรีศิณูขรสีสวามีมากกว่า จึงแปลว่า “มีจิตใจประกอบด้วยปัญญาอันเป็นสิริและธรรมะ” เพราะจารึกเมืองเสมา ด้านที่ 2 บทที่ 2-5 ซึ่งกล่าว

¹ ในจารึกในประเทศไทยเล่ม 3 แปลคำนี้ว่า “ในปีมหาศักราช 847 (พ.ศ. 1468)” (กรมศิลปากร, 2564, น. 145) ส่วนอำไพ คำโท (2549, น. 247) แปลว่า “ในปีมหาศักราช 737 (พ.ศ. 1358)” แต่ผู้เขียนเห็นต่างออกไป จึงได้แปลใหม่ดังกล่าวข้างต้น เพราะคำว่า “อหริ” (ฤษี) นี้ใช้แทนเลข 7 ไม่ใช่เลข 8 และคำว่า “เวท” (พระเวท) ใช้แทนเลข 4 ไม่ใช่เลข 3 (ดูความหมายของศัพท์สัญลักษณ์เหล่านี้ได้ใน ญัฐพล บ้านไร่ และชัยณรงค์ กลิ่นน้อย, 2564, น. 37, 42; อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2560, น. 214, 219)

ย้อนเหตุการณ์ในอดีตที่ตรงกันกับจารึกหลักนี้กล่าวถึงเฉพาะพระศรีวิไล และพราหมณ์ศรี-
ศิขรสรสวามี (จารึกเมืองเสมาใช้ว่า “ศรีศิขรสรสวามี”) เท่านั้น มิได้กล่าวถึงพราหมณ์ชื่อศรี-
ธรรมาत्मกะ (ดูเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, 2564, น. 140, 145; อำไพ คำโท, 2549, น. 238-354)

4. การบอกวันและเดือนในบทที่ 9 (บรรทัดที่ 10)

แต่เดิมในบทที่ 9 (บรรทัดที่ 10) ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93-94, 96) อ่านว่า “ศุภ-
มารคคานี” แล้วแปลว่า “เมื่อวันเสาร์ เดือน 1 ขึ้น 8 ค่ำ” โดยอธิบายว่ามาจาก “วันเสาร์ (คานี)
เดือน 1 (มารค) ขึ้น 8 ค่ำ (ศุภ)” หากแต่ผู้เขียนอ่านว่า “ศุภล มาธ[ว]” แล้วแปลว่า “ข้างขึ้น
เดือนมาธวะ” และเห็นว่าไม่มีข้อความใดที่กล่าวว่าเป็น “วันเสาร์” และ “8 ค่ำ” จึงอาจจะเป็นไปได้
ตั้งแต่ขึ้น 1 ค่ำ ไปจนถึง ขึ้น 15 ค่ำ อนึ่ง เดือนมาธวะนั้นนับเป็นเดือนที่สองของฤดูใบไม้ผลิ
(มักเรียกว่า ไวศาหะ คือช่วงเดือนเมษายน-พฤษภาคม) (Monier-Williams, 1989, p. 808)

ข้อสังเกตบางประการ

จากการอ่านและแปลใหม่ มีข้อสังเกตใน 3 ประเด็น ได้แก่ 1) ด้านอักขรวิทยา 2) ด้าน
ไวยากรณ์และภาษา และ 3) ด้านสังคมและประวัติศาสตร์ ดังต่อไปนี้

1. ด้านอักขรวิทยา

สำหรับรูปอักษรที่ใช้ในจารึกหลักนี้ ชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 94-95) ได้จำลอง
รูปอักษรไว้เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ซึ่งนับว่ามีคุณภาพเป็นอย่างยิ่ง ในที่นี้ผู้เขียนจะกล่าวถึงข้อสังเกต
เกี่ยวกับสระและพยัญชนะบางประการ ดังต่อไปนี้

1.1 สระ

สระอีในจารึกหลักนี้มี 3 รูปแบบ คือ สระอีที่เขียนเหนือพยัญชนะแล้วมีวงเส้นหลังยาวลง
มา ดังปรากฏในคำว่า “ฮิมตา” ในบรรทัดที่ 3 (ภาพ 11) สระอีที่เป็นวงกลมเหนือตัวอักษรและมี
ขีดแนวนอนอยู่ภายในวงกลม ดังปรากฏในคำว่า “ฮิธรรมาत्मโก” ในบรรทัดที่ 7 (ภาพ 12) และ
สระอีที่เป็นวงกลมเหนือตัวอักษรไม่มีขีดอยู่ภายในวงกลม ดังปรากฏในคำว่า “ฮิมตา” ในบรรทัดที่
7 (ภาพ 13)

ภาพ 11 คำว่า “ฮิมตา”

ภาพ 12 คำว่า “ฮิธรรมาत्मโก”

ภาพ 13 คำว่า “ฮิมตา”

1.2 พยัญชนะ

พยัญชนะบางตัวในจารึกหลักนี้มี 2 รูปแบบ เช่น ก ในบรรทัดที่ 1-6 มีเส้นกลางเสมอกับเส้นด้านซ้ายและขวา ดังปรากฏในคำว่า “โปนทรีภาษ” ในบรรทัดที่ 4 (ภาพ 14) หากแต่ในบรรทัดที่ 7 เป็นต้นไปกลับมีเส้นกลางยาวลงไปและมีหัวอักษรเป็นหัวตะปู ดังปรากฏในคำว่า “กลป” ในบรรทัดที่ 7 (ภาพ 15)

ภาพ 14 คำว่า “โปนทรีภาษ”

ภาพ 15 คำว่า “กลป”

ด ในบรรทัดที่ 1-7 จะมีเส้นหลังเสมอกับเส้นบรรทัด ดังปรากฏในคำว่า “สถาปติ” ในบรรทัดที่ 6 (ภาพ 16) หากแต่ในบรรทัดที่ 8 เป็นต้นไปกลับมีเส้นหลังห้อยลงไปคล้ายสระอุ แต่ไม่ใช่สระอุ ดังปรากฏในคำว่า “ตปส” ในบรรทัดที่ 8 (ภาพ 17)

ภาพ 16 คำว่า “สถาปติ”

ภาพ 17 คำว่า “ตปส”

2. ด้านไวยากรณ์และภาษา

ภาษาสันสกฤตในจารึกหลักนี้มีความน่าสนใจดังต่อไปนี้

2.1 สนิ (การเชื่อมเสียง)

โดยปกติของบทประพันธ์ร้อยกรองภาษาสันสกฤต คำสุดท้ายของบาทที่ 1 จะต้องสนธิกับคำแรกของบาทที่ 2 และคำสุดท้ายของบาทที่ 3 จะต้องสนธิกับคำแรกของบาทที่ 4 ตามกฎเกณฑ์ของภาษาสันสกฤตแบบแผน แต่ทว่าในจารึกหลักนี้มีข้อแตกต่างออกไปดังนี้

ศรีโปนทรีภาษตนะ วสุวรมหริปูชิตา (บทที่ 3)

โดยปกติแล้ว คำว่า “ตนะ” เป็นสตรีลิงค์ แจกเป็นวิภक्तिที่ 1 ว่า “ตนะ” เมื่อสนธิกับคำหลังที่มีพยัญค์แรกขึ้นต้นด้วยเสียงโฆชะ จะต้องเปลี่ยน ส เป็น ร แล้วกลายเป็น “-ตนะ รสุ-” จึงจะถูกต้อง หากแต่จารึกหลักนี้ไม่เป็นไปตามกฎดังกล่าว กลับแปลง ส เป็น ะ (วิสรรค) แทนกลายเป็น “-ตนะ รสุ-”

นิตยารณณเวน มุนิภิะ อาศรม์ สถาปิต ภูวิ (บทที่ 5)

โดยปกติแล้ว คำว่า “มุนิ” แจกเป็นวิภคิตที่ 3 ว่า “มุนิภิส” เมื่อสนธิกับคำหลังที่มีพยัญชนะขึ้นต้นด้วยเสียงสระจะต้องเปลี่ยน ส เป็น ร แล้วกลายเป็น “มุนิภิราศรม์” จึงจะต้องหากแต่จารึกหลักนี้ไม่เป็นไปตามกฎดังกล่าว กลับแปลง ส เป็น ะ แทน กลายเป็น “มุนิภิ อาศรม์”

2.2 การใช้พยัญชนะวรรค ต แทนวรรค ฎ

จารึกหลักนี้ใช้พยัญชนะวรรค ต แทนวรรค ฎ ในคำว่า “ปตเล” (บรรทัดที่ 1) มาจาก “ปฏเล” แปลว่า “ในบท”, “โปนทริก” (บรรทัดที่ 4) มาจาก “โปณทริก” แปลว่า “ดอกบัว” กรณีเช่นนี้ปรากฏในจารึกภาษาสันสกฤตหลักอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย (ดูเพิ่มเติมใน Shastri, 2014)

2.3 การใช้พยัญชนะ ว แทน พ

จารึกหลักนี้ใช้พยัญชนะ ว แทนวรรค พ คือ คำว่า “อวท” ที่แปลว่า “ปี” ในคำว่า “ศคิโกศาทริศากาวเท” (บรรทัดที่ 10) นั้นจะปรากฏในพจนานุกรมภาษาสันสกฤตว่า “อพท” (Monier-Williams, 1989, p. 60) กรณีเช่นนี้ปรากฏในจารึกภาษาสันสกฤตหลักอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย เช่น “วล” (พละ, กาลัง) มาจาก “พล” เป็นต้น (ดูเพิ่มเติมใน Shastri, 2014)

2.4 การใช้คำที่ไม่ตรงกับรูปคำที่นิยมในภาษาสันสกฤตแบบแผน

คำว่า “โปนทริกากษ” ในบรรทัดที่ 4 ที่ถูกต้องควรจะเป็น “ปฺณทริกากษ” อันมาจากคำว่า “ปฺณทริก” แปลว่า “ดอกบัว” + “อกษ” แปลว่า “ดวงตา” โดยรวมแปลว่า “พระผู้มีดวงตาเหมือนดอกบัว” หมายถึง “พระวิษณุ” หรือ “พระกฤษณะ” คำนี้มีปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตหลายเรื่อง เช่น มหาภารตะ (Monier-Williams, 1989, p. 631)

2.5 การใช้พยัญชนะเกินข้อกำหนดของฉันทอนุสสุภ

จารึกหลักนี้ใช้ฉันทอนุสสุภตั้งแต่บทที่ 2 ถึงบทที่ 9 โดยปกติแล้ว ฉันทชนิดนี้จะมีบาทละ 8 พยางค์ อย่างไรก็ตาม พบว่าในบาทที่ 1 ของบทที่ 2 ในจารึกหลักนี้กลับใช้คำเกินมาเป็น 9 พยางค์ ได้แก่ ห-ริ-ห-เร-ศ-ต-นุ-ร-ยยา-ส-ไม ซึ่งนับว่าพบไม่บ่อยนักในวรรณคดีสันสกฤต

2.6 การใช้ศัพท์หลังการ (เครื่องประดับด้านเสียง) ในบทที่ 1

แม้จะพบข้อแตกต่างจากภาษาสันสกฤตแบบแผนตั้งแต่ข้อที่ 1-4 ดังที่กล่าวมาแล้ว กระนั้น กลับพบว่าบทที่ 1 ที่เป็นบทประณามพจน์แสดงความนอบน้อมต่อพระศิวะนั้นมีความไพเราะไปด้วยศัพท์หลังการ (เครื่องประดับด้านเสียง) เป็นอย่างมาก กล่าวคือ ผู้ประพันธ์ใช้การซ้ำ

เสียงสระเอในพยางค์สุดท้ายของคำถึง 8 ครั้ง ในพยางค์ที่ 7 และ 14 ของฉันท ได้แก่ คำว่า ปศุ-ปติปตเล, อสุรสุรเว, นฤสุรเว, ฤวิศวิบุ, สมฤตคุณนิธเย, ฤวิศวิบุ, อติวิภูเว, อนิล-ตุนตเว ในทางวรรณคดีเรียกการซ้ำเสียงเช่นนี้ว่า “อันทยานุปราสะ” เป็นที่น่าสังเกตว่า กวีอาจคำนึงถึงลักษณะของประหลาดกลาฉันทที่มีเสียงครุเฉพาะในพยางค์ที่ 7 และ 14 จึงได้เลือกใช้ฉันทนี้และปรุงแต่งด้วยศัพท์พาลังการเช่นนี้ เพื่อก่อให้เกิดจังหวะที่หนักแน่น ชิงชัง และ ศักดิ์สิทธิ์

อนึ่ง พบการซ้ำคำพยางค์ ในบทที่ 1 คือ คำพยางค์ /ป/ กับ /ต/ ในคำว่า “ปศุ-ปติ-ปตเล” และ /ต/ กับ /น/ ในคำว่า “อนิลตุนตเว” ซึ่งในทางวรรณคดีสันสกฤตเรียกว่า “เอกา-นุปราสะ” ทั้งพบการเล่นเสียงสลับกันระหว่าง /วิศ/ กับ /วิ/ ในคำว่า “ฤวิศวิบุ” ด้วย

นอกจากนี้ ยังพบการใช้ยมก คือ การซ้ำคำที่มีรูปเหมือนกันแต่มีความหมายต่างกัน ในคำว่า “ปศุ-ปติ-ปตเล” “สุรสุรเว” ผู้ประพันธ์ซ้ำคำว่า “สุร” 2 ครั้ง โดยคำแรกคือ “อสุร” แต่ถูกสนธิกับคำหน้าจึงเห็นเพียงรูป “’สุร” แปลว่า “อสุร” ส่วน “สุร” คำหลัง แปลว่า “เทวดา”

เป็นที่น่าสนใจว่าในบทที่ 1 พบการใช้ศัพท์พาลังการจำนวนมากเช่นนี้ กวีอาจคำนึงถึงการใช้สวดจริงเพื่อสรรเสริญพระศิวะก็เป็นได้

3. ด้านสังคมและประวัติศาสตร์

จากการอ่านและแปลใหม่ มีข้อสังเกตบางประการในด้านสังคมและประวัติศาสตร์ ดังต่อไปนี้

3.1 จารึกหลักนี้แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานระหว่างกลุ่มคนที่นับถือศาสนาฮินดูทั้งไศวนิกายและไวษณพนิกาย รวมถึงศาสนาพุทธ เพราะพบว่ามีกรกล่าววนอบน้อมต่อพระศิวะ (ปศุ-ปติ) และกล่าวถึงการประดิษฐานรูปเคารพพระหริหระ (หริหเรศตุนุ) รูปเคารพพระวิษณุ (ศรี-โปนุทรี-กาษตุนุ) และพระพุทธรูป (สุคต, สุคตปติมา)

กรณีเช่นนี้มีปรากฏในจารึกหลักอื่นด้วย เช่น จารึกวัดมเหยงค์ (นศ.10, K. 407) (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13) จ.นครศรีธรรมราช กล่าวถึงพระนางปรัชญาปารมิตาและพราหมณ์ อคัสติ (Skilling, 2017, pp. 61-62, 72, 74) จารึกบ่ออีกา (นม. 24, K. 400) (พ.ศ. 1411) จ.นครราชสีมา ด้านที่ 1 กล่าวถึงพระราชาพระราชทานข้าทาส สัตว์ แต่พระภิกษุสงฆ์ ด้านที่ 2 สรรเสริญพระศิวะ และถวายข้าทาสแด่ศาสนสถาน (กรมศิลปากร, 2564, น. 49-50) จารึกโดนตริ (K. 198) (พ.ศ. 1509) กล่าวถึงพระปรมศวรและพระอารยไมตรี (Coedès, 1954, p. 147-149) จารึกปราสาทพระเกษตร (K. 237) (พ.ศ. 1610) กล่าวถึงการประดิษฐานรูปเคารพพระนารายณ์

พระพรหม พระพุทธรูป พร้อมกับศิวลึงค์ (Coedès, 1954, pp. 293-295; Estève, 2014, pp. 168-169)

3.2 ในบทประณามพจน์ มีคำว่า “*ปศุปติ*” ที่แปลว่า “*เจ้าแห่งสัตว์ทั้งหลาย*” เป็นหนึ่งในพระนามของพระศิวะ เพราะเชื่อกันว่าพระองค์เป็นเทพคุ้มครองสัตว์เลี้ยง ในอินเดียได้มักจะทำรูปเป็นเทพมี 4 กร ถือขวานและถือขวาน มีไศวนิกายกลุ่มหนึ่งชื่อว่า “*ปาศุปตะ*” (ปาศุปต) อันมาจากพระนามปศุปติ เชื่อกันว่าเกิดขึ้นในรัฐคุชราตประเทศอินเดียประมาณพุทธศตวรรษที่ 7 โดยมีผู้ก่อตั้งนิกาย คือ ลกุลิศะ (จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา อ้างถึงใน ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2563, น.15) สำหรับจารึกที่พบในประเทศไทย คำนี้นปรากฏในจารึกวัดพระงาม จังหวัดนครปฐม บรรทัดที่ 6 ระบุว่า “*โกศารตถ์ สุวิภูษณ ปศุปเตส*” (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2563, น. 14-15) แปลได้ว่า “*เครื่องประดับที่สวยงามสำหรับปศุป (ศิวลึงค์) ของพระปศุปติ (พระศิวะ)*” (แปลโดยผู้เขียน)

อย่างไรก็ตาม จากข้อความเพียงคำว่า “*ปศุปติปเตส*” (ในบทว่าด้วยปศุปติ) การจะกล่าวว่จารึกบ้านพันดุนับเนื่องในนิกายปาศุปตะคงจะเป็นการด่วนสรุปเกินไป เพราะในจารึกนี้อาจเพียงเลือกใช้คำว่า “*ปศุปติ*” ซึ่งมีเสียงสันตติกัน 4 พยางค์เพื่อมาแต่งในประพนกลิกาฉันทเท่านั้น ไม่ได้ระบุถึงการนับถือนิกายนี้อย่างชัดเจนเหมือนในจารึกพนมพระวิหาร (K. 733) (ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 12) (Coedès, 1937, p.3-5; Zakharov, 2019, p.25-30) หรือจารึกปราสาทหินพนมรุ้ง 9 (ปร. 19) ด้านที่ 2 บทที่ 10 (กรมศิลปากร, 2529, น.178, 185; สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2521, น.136-137, 158) อย่างไรก็ตาม หากมีหลักฐานทางโบราณคดีอื่น ๆ เกี่ยวกับที่นิกายปาศุปตะแล้วเชื่อมโยงกับจารึกนี้ได้ ประเด็นนี้ก็น่าที่จะต้องนำมาทบทวนอีกครั้งหนึ่ง

3.3 ชื่อเฉพาะของบุคคลที่ปรากฏในจารึกหลักนี้มี 2 คน ได้แก่ 1) พระศรีวิตตะ (*ศรีวิตตะ*) ผู้ประดิษฐานรูปพระหริหระ พระวิษณุ และพระพุทธรูป และ 2) ศรีศิณุขรสวามี (*ศรีศิณุขรสวามี*) ผู้เป็นพราหมณ์ที่มีความรู้ด้านมนตร์ (*มนตร์*) พิธีกรรม (*กลุ*) และองค์ประกอบของพระเวท (*องค*)

สำหรับชื่อ “*ศรีวิตตะ*” นั้นเป็นที่น่าสังเกตว่าความหมายหนึ่งของคำนี้แปลได้ว่า “*ผู้เป็นที่ชื่นชอบของพระศรี (ลักษมี)*” ซึ่งหมายถึง “*พระวิษณุ*” นั่นเอง (Monier-Williams, 1989, p. 1,100) โดยนัยนี้เป็นไปได้ว่าพระศรีวิตตะอาจนับถือไวษณพนิกาย เพราะสอดคล้องกับการที่ท่านได้ประดิษฐานรูปเคารพของพระศรีโพธิ์นทริกากษะ (พระวิษณุ) พร้อมทั้งถวายโค ที่ดิน ทอง ข้าง ม้า เครื่องอุปโภค พร้อมด้วยคนใช้แก่พระวิษณุด้วย

3.4 จารึกหลักนี้มีความเชื่อมโยงกับจารึกเมืองเสมา (นม. 25, K. 1411) (พ.ศ. 1514) ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 (ภาพ 10) ที่พบบริเวณเมืองเสมา ตำบลสูงเนิน อำเภอเสมา จังหวัด นครราชสีมา (กรมศิลปากร, 2564, น. 134) ซึ่งมีอายุห่างจากจารึกบ้านพันดุง 142 ปี

ภาพ 18 ลำเนาจารึกเมืองเสมา ด้านที่ 1, 2 และ 3 ตามลำดับจากซ้ายมือ

ที่มา: <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/353>

ใจความหลักของจารึกเมืองเสมา ด้านที่ 1 คือการยกย่องพระเกียรติพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และกล่าวถึงราชครูชื่อทมนสะได้ประดิษฐานศิวลึงค์ที่เมืองอิศวรปุระ พร้อมกับรูปพระนางทศุคาและรูปเคารพอีกมาก จากนั้นด้านที่ 2 กล่าวถึงพราหมณ์ยัชญวราหะได้สั่งให้ทำพิธีเบิกพระเนตรของพระศิวะ ณ วิษัย (อำเภอ) แห่งนี้ซึ่งพระศรีวิวัตสะได้เคยประดิษฐานรูปพระหริหระ พระพุทธรูปเจ้าในปีมหาศักราช 747 (พ.ศ. 1368) และพราหมณ์ศิขรสวามีประดิษฐานรูปพระเทวีและศิวลึงค์ในปีมหาศักราช 751 (พ.ศ. 1372) จากนั้นกล่าวถึงโกลัญวิชัยชื่อศรีทฤณภักตีสิงหรวมัน และศรีโรทรวรมันทำพิธีเบิกพระเนตรศิวลึงค์ ถวายที่อยู่ ชันทอง ข้าทาส 25 คน ได้สร้างอาศรมและอาราม ประดิษฐานรูปเคารพ 2 องค์ พร้อมกับรูปเคารพของพระตถาคต และทำการบูชาอย่างยิ่งใหญ่ ส่วนภาษาเขมรโบราณกล่าวถึงปีมหาศักราช 893 (พ.ศ. 1514) ศรีทฤณภักตีสิงหรวมัน และศรีโรทรวรมันได้ประดิษฐานรูปพระปรเมศวร (พระศิวะ) และพระภควดี (พระนางอุมมา) พร้อมกับกัลปนาที่ดิน และด้านที่ 3 ภาษาเขมรโบราณกล่าวถึงรายชื่อข้าทาส (สรูปและปรับปรุงจาก กรมศิลปากร, 2564, น. 134-147; อำไพ คำโท, 2549, น.238-154; Pou, 2001, p.115-117)

ผู้เขียนสังเกตว่าด้านที่ 2 เฉพาะบทที่ 2-5 เป็นการกล่าวย้อนเหตุการณ์ในอดีต ซึ่งสอดคล้องกับจารึกบ้านพันดุง เพราะปรากฏชื่อบุคคลและศักราชที่ตรงกัน โดยเหตุผลที่ผู้เขียนจำกัดเฉพาะบทที่ 2-5 นี้เนื่องจากบทที่ 1 ของจารึกเมืองเสมากล่าวถึงพราหมณ์ยัชญวราหะซึ่งเป็นที่ทราบกันดีว่าเป็นบุคคลในรัชสมัยของพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 มาจนถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 จึงยังเป็นบุคคลร่วมสมัยกับจารึกเมืองเสมาอยู่ ส่วนบทที่ 6 มีการใช้คำสรรพนามว่า “ยส” (ผู้ใด หรือแปลเอาความว่า “เขา”) แล้ว ซึ่งเป็นคำที่หมายถึง “ศรีทฤณภักตีสิงหรวรมัน” ไปจนถึงบทที่ 11 แล้วต่อด้วยส่วนภาษาเขมรโบราณที่กล่าวถึงศรีทฤณภักตีสิงหรวรมัน โดยระบุมหาศักราช 893 (พ.ศ. 1514) ดังนั้น ศรีทฤณภักตีสิงหรวรมันจึงเป็นบุคคลร่วมสมัยกับจารึกเมืองเสมาเช่นเดียวกัน ดังนั้น เฉพาะบทที่ 2-5 เท่านั้นที่เป็นการเล่าย้อนอดีต หากแต่มีรายละเอียดบางประการที่ต่างจากจารึกบ้านพันดุง ซึ่งผู้เขียนจะเปรียบเทียบเนื้อหาในจารึกทั้งสองหลัก ดังต่อไปนี้ (สำหรับคำอ่านและคำแปลจารึกเมืองเสมาที่จะอ้างถึงต่อไปนี้ ผู้เขียนอ่านและแปลใหม่ต่างจากกรมศิลปากร)

ตาราง 3 เหตุการณ์ในมหาศักราช 747 (พ.ศ. 1368)

จารึกบ้านพันดุง บทที่ 2-5	จารึกเมืองเสมา ด้านที่ 2 บทที่ 2-3
พระศรีวิตสะ (ศรีวิตส) ได้ประดิษฐานรูปพระ- หริหระ (หริหเรศตุนุ) รูปของพระศรีโปนทริ- กาศกะ (พระผู้มีดวงตาเหมือนดอกบัว = พระ- วิษณุ) แล้วได้ถวายโค ที่ดิน ทอง ช้าง ม้า เครื่องอุปโภค พร้อมด้วยคนใช้ เหล่ามุนีได้ สร้างอาศรม (มุนิยะ อาศรม สถาปิต) และได้ ประดิษฐานรูปพระสุคตไว (สธวาปิต์ สุกต) (พ.ศ. 1368)	พระศรีวิตสะ (ศรีวิตเสน) ได้ประดิษฐานรูป เป็นที่รวมกันของพระคิเวและพระวิษณุ (หมายถึง พระหริหระ) (สธคตา มุรุตติส สธวาปิตา คมภูคารุงคิโนะ) ได้ประดิษฐานรูป พระมุนี (มุนินทรปรตมา) ถัดจากรูปพระคิเว (คธกรราต ปรต) ในปีมหาศักราช 747 (มุนิ-เวทาทรศาเกนเทร) (พ.ศ. 1368)
ในมหาศักราช 747 (ฤชเวทตฺรุงเคน) (พ.ศ. 1368)	

จากตารางข้างต้นจะเห็นรายละเอียดที่ตรงกันของจารึกทั้งสองหลักคือ

- 1) มหาศักราช 747 (พ.ศ. 1368)
- 2) กล่าวถึงพระศรีวิตสะประดิษฐานรูปเคารพพระหริหระ
- 3) กล่าวถึงการประดิษฐานพระพุทธรูป (รูปพระสุคต, รูปพระมุนี)

หากแต่มีรายละเอียดที่ต่างกัน ดังนี้ คือ

- 1) จารึกบ้านพันดุงระบุว่าเหล่ามุนีได้สร้างอาศรม แต่จารึกเมืองเสมาไม่ปรากฏ

2) จารึกบ้านพันดุงระบุว่าพระศรีวิวัตสะประดิษฐานรูปของพระศรีโปนทรีกาเกษ (พระวิษณุ) พร้อมกับถวายเป็นโศ ที่ดิน ทอง ช้าง ม้า เครื่องอุปโภค พร้อมด้วยคนใช้แต่พระวิษณุ แต่จารึกเมืองเสมาไม่ปรากฏ

3) จารึกเมืองเสมาระบุว่าประดิษฐานรูปพระมุณีถัดจากรูปพระคิเว หากแต่จารึกบ้านพันดุงไม่ได้ระบุไว้ (แต่เป็นไปได้ว่า “ถัดจากรูปพระคิเว” ในที่นี้อาจหมายถึงถัดจากรูปพระหริหระ)

จากรายละเอียดที่ต่างกันนี้ มีข้อน่าสังเกตว่า ในจารึกเมืองเสมา ด้านที่ 2 บทที่ 1 กล่าวว่า พรหมณ์ยัชญวราหะได้สั่งให้ทำพิธีเบิกพระเนตรของพระคิเว ณ วิชัยแห่งนี้ ซึ่งบทที่ 2 ได้กล่าวต่อไปว่า “ณ ที่แห่งเดียวกันนี้” (เอกตร อุดร) พระศรีวิวัตสะได้เคยประดิษฐานรูปพระหริหระไว้ ดังความว่า

เอกตร สงคตา มุรตติส สถาปิตา สมภูตารังคิโนะ
ศรีวิวัตสะนาตร ปุรวว ยา สามคณา จิรกาลตะ

แปลได้ว่า “ณ ที่แห่งเดียวกันนี้ พระศรีวิวัตสะได้เคยประดิษฐานรูปเป็นที่รวมกันของ พระคัมภี (พระคิเว) และพระศารังคิน (พระวิษณุ) (หมายถึงพระหริหระ) ซึ่งจมอยู่ในน้ำเป็น เวลานานแล้ว”

เป็นไปได้ว่ารูปพระหริหระที่ถูกระบุในจารึกบ้านพันดุงยังอยู่ในความทรงจำของคนใน รัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ทว่ารูปเคารพ “จมอยู่ในน้ำเป็นเวลานานแล้ว” (มคณา จิรกาลตะ) และจารึกเมืองเสมาก็ไม่ได้บอกว่ารูปเคารพถูกนำขึ้นมาจากน้ำหรือไม่ อีกประการหนึ่ง ที่น่าสังเกตคือจารึกเมืองเสมาไม่กล่าวถึงรูปพระวิษณุเหมือนในจารึกบ้านพันดุง จึงเป็นไปได้ว่ารูป พระวิษณุอาจจะไม่ได้อยู่ในความทรงจำของคนในขณะนั้นแล้ว

ตาราง 4 เหตุการณ์ในมหาศักราช 751 (พ.ศ. 1372)

จารึกบ้านพันดุง บทที่ 6-9	จารึกเมืองเสมา ด้านที่ 2 บทที่ 3-4
- พราหมณ์ศรีศิขรสรสวามีได้ประดิษฐานรูป พระสุคตไว้ในเมือง (สุคตปรีติเมย์ สา สถาปิตา สมิน บุเร) ... (จารึกขำรุด)	- พราหมณ์ชื่อศรีศิขรสรสวามี (ศรีศิขรสรสวามี) ได้ประดิษฐานรูปพระเทวีทำจากศิลา (ศิลาเมย เทวี) ถัดจากรูปพระสุคต (สุคตาด ปรีติ)
- ในมหาศักราช 751 (ศศิโกศาทรศาการุเท) (พ.ศ. 1372) ... (จารึกขำรุด)...	- พระราชา (นราธิปตินา) ได้ประดิษฐาน (ปรีติขัตติม) ศิวลึงค์ใหญ่ที่รวมอำนาจของพระ ศิวะ (ศิวเตโช มหาลลึงค์) ถัดจากรูปพระเทวี (ปรีติ เทวยะ) ในมหาศักราช 751 (ศศิ- โกศาทรศาการุเท) (พ.ศ. 1372)

จากตารางข้างต้นจะเห็นได้ว่า จารึกทั้งสองหลักระบุมหาศักราชตรงกัน และมีกล่าวถึงการประดิษฐานพระพุทธรูป (รูปพระสุคต) เหมือนกัน และเป็นที่น่าสังเกตว่าจารึกทั้งสองหลักนี้ใช้คำศัพท์บอกศักราชเป็นศัพท์เดียวกัน คือ คำว่า “ศศิโกศาทร” แยกศัพท์ได้ว่า “อทร” (ภูเขา) ใช้แทนเลข 7 + “โกศ” (ปลูกหรือฝักที่ห่อหุ้มอาตมัน เป็นศัพท์ในเชิงปรัชญา) ใช้แทนเลข 5 + “ศศิ” (พระจันทร์) ใช้แทนเลข 11 จากการที่จารึกเมืองเสมาใช้คำศัพท์บอกศักราชคำเดียวกับจารึกบ้านพันดุง จึงอาจเป็นไปได้ว่า ข้อความในจารึกบ้านพันดุงยังอยู่ในกระแสความรู้ของราชสำนักของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ในขณะที่จารึกจารึกเมืองเสมา แม้จะมีอายุห่างกัน 142 ปี

ส่วนรายละเอียดที่แตกต่างกันมีดังนี้

1) จารึกบ้านพันดุงระบุว่าพราหมณ์ชื่อว่าศรีศิขรสรสวามี (สันสกฤต: ศรีศิขรสรสวามี) หากแต่จารึกเมืองเสมาใช้ว่าศรีศิขรสรสวามี (สันสกฤต: ศรีศิขรสรสวามี) ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเป็นคนเดียวกัน แต่เหตุผลที่ใช้ชื่อต่างกันนี้อาจเป็นเพราะว่าจารึกทั้งสองมีระยะเวลาที่ห่างกัน 142 ปี จึงเป็นไปได้ที่ความทรงจำในการรับรู้ชื่อเดิมอาจคลาดเคลื่อนไปบ้าง

2) จารึกเมืองเสมาให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่ามีการประดิษฐานรูปพระเทวีที่ทำมาจากศิลาดด้วย

3) บรรทัดที่ 10 (บทที่ 9) ของจารึกบ้านพันดุงชำรุดไปมาก เหลือแต่เพียงข้อความที่บอกมหาศักราช 751 (พ.ศ. 1372) จึงไม่ทราบว่าการกล่าวถึงเรื่องอะไร อย่างไรก็ตาม จารึกเมืองเสมาได้ให้

¹ สำหรับคำว่า “ศศิโกศาทรศาการุเท” ในจารึกเมืองเสนานี้ ในจารึกในประเทศไทยเล่ม 3 แปลคำนี้ว่า “ในปีมหาศักราช 863 (พ.ศ. 1484)” (กรมศิลปากร, 2564, น. 145) ส่วนอำไพ คำโท (2549, น. 247) แปลว่า “ในปีมหาศักราช 761 (พ.ศ. 1382)” แต่ผู้เขียนเห็นต่างออกไป จึงได้เสนอคำแปลใหม่เป็นมหาศักราช 751 (พ.ศ. 1372) ดังกล่าว (ความหมายของศัพท์สัญลักษณ์เหล่านี้ได้ใน ญัฐพล บ้านไร่ และชัยณรงค์ กลิ่นน้อย, 2564, น. 37, 41-42; อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2560, น. 210, 219 สำหรับความหมายของคำว่า “โกศ” นั้นเป็นไปในเชิงปรัชญา โปรดดูเพิ่มเติมใน Wisdom Library, 2021)

รายละเอียดที่เกิดขึ้นว่ามีพระราชประวัติฐานศิวิลลิ่งค้ดจากรูปพระเทวี เป็นไปได้ว่าส่วนที่ชำรุดหายไปของจารึกบ้านพันดุงอาจมีเนื้อความตรงกับจารึกเมืองเสมาดังกล่าวไม่มากนัก

จากการเปรียบเทียบเนื้อหาในจารึกบ้านพันดุงและจารึกเมืองเสมา ซึ่งมีอายุห่างกันถึง 142 ปี ทำให้เห็นถึงเรื่องราวที่ดูเหมือนว่าจะเกิดขึ้นในบริเวณเดียวกัน เป็นไปได้ว่าพื้นที่แห่งนี้มีความสำคัญ มีกลุ่มคนที่นับถือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธอาศัยอยู่ และถูกใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่อง

บทสรุป

จารึกบ้านพันดุง (พ.ศ. 1372) พบที่บ้านพันดุง อำเภอลำทะลุ จังหวัดนครราชสีมา เป็นจารึกที่มีความสำคัญและน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะแสดงให้เห็นถึงร่องรอยการผสมผสานระหว่างกลุ่มคนที่นับถือศาสนาต่างกัน อันได้แก่ ศาสนาฮินดูทั้งไศวนิกายและไวษณพนิกาย และศาสนาพุทธ ดังปรากฏเนื้อความที่กล่าวสรรเสริญพระปศุบัติ (หมายถึง พระศิเว) และระบุถึงการประดิษฐานรูปเคารพพระหริหระ พระวิษณุ และพระพุทธรูป

จากการอ่านและแปลใหม่ พบว่ามีข้อแตกต่างจากคำอ่านและคำแปลเดิมของชะเอม แก้วคล้าย (2530, น. 93-94) ใน 4 ประเด็น ได้แก่ 1) บทที่ 1 แต่งด้วยปรพธณกลิกาฉันท ทำให้คำอ่านและคำแปลที่ต่างกัน 2) บทที่ 5 คำว่า “ฤชเวทตรงเคน” เป็นการบอกศักราช ทำให้แปลใหม่ได้ว่า “ในศักราช (ที่กำหนดด้วย) ม้า (7) พระเวท (4) และ ฤช (7)” ซึ่งตรงกับพ.ศ. 1368 3) อาจจะไม่มีการพนมมือชื่อ “ศรีธรรมมาตมกะ” (ศรีธรรมมาตมโก) เนื่องจากชื่อนี้ไม่ปรากฏในจารึกเมืองเสมา ผู้เขียนจึงแปลเป็นคำคุณศัพท์ขยายคุณสมบัติของพราหมณ์ศรีศิวิลลิ่งสวามีว่า “มีจิตใจประกอบด้วยปัญญอันเป็นสิริและธรรมะ” และ 4) การบอกวันและเดือนในบทที่ 9 (บรรทัดที่ 10) ผู้เขียนอ่านใหม่ว่า “ศุเกลา มาธ[ว]” แล้วแปลว่า “ข้างขึ้น เดือนมาธวะ”

จากการอ่านและแปลใหม่ทำให้มีข้อสังเกตใน 3 ประเด็น ได้แก่ 1) ด้านอักษรวิทยา 2) ด้านไวยากรณ์และภาษา และ 3) ด้านสังคมและประวัติศาสตร์ สำหรับข้อสังเกตด้านอักษรวิทยา ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่า อาลักษณ์อาจจะไม่ได้มีเพียงคนเดียว เพราะพบการใช้ลายมือที่ต่างกัน อย่างเห็นได้ชัด ข้อสังเกตด้านไวยากรณ์และภาษา ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ผู้ประพันธ์อาจไม่ได้มีเพียงคนเดียว เพราะผู้ที่แต่งบทแรกซึ่งเป็นบทประณามพจนันท์ ใช้ฉันทลักษณ์ที่พบไม่บ่อยนัก จึงนับว่าแปลกและแตกต่าง ทั้งยังแม่นยำในกฎเกณฑ์ภาษาสันสกฤต ไม่พบข้อบกพร่องใด ๆ ทั้งสิ้น และรุ่มรวยไปด้วยวรรณศิลป์ ส่วนผู้ที่แต่งบทที่เหลือนั้นพบว่ามีการใช้สนธิและการใช้คำศัพท์ที่แตกต่างไปจากไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตแบบแผน และสุดท้ายคือข้อสังเกตด้านสังคม

และประวัติศาสตร์ มีข้อที่น่าสนใจคือจารึกบ้านพันดุงเชื่อมโยงกับจารึกเมืองเสมา (K. 1411) ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ที่พบบริเวณบริเวณเมืองเสมา ตำบลสูงเนิน อำเภอเสมา จังหวัด นครราชสีมา โดยจารึกเมืองเสมามีอายุห่างจากจารึกบ้านพันดุง 142 ปี แต่ในด้านที่ 2 บทที่ 2-5 ได้กล่าวย้อนเหตุการณ์ในอดีตที่เคยเกิดขึ้นบริเวณเดียวกันนี้ ซึ่งพบว่ามีศักราชและชื่อบุคคลตรงกัน หากแต่มีรายละเอียดต่างกัน สำหรับเนื้อหาที่สอดคล้องกันนั้นอาจเป็นการยืนยันสิ่งที่เคยเกิดขึ้น บริเวณนี้จริง แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่แห่งนี้ เป็นไปได้ว่ามีกลุ่มคนอาศัยอยู่และพื้นที่ ถูกใช้ประโยชน์มาอย่างต่อเนื่อง ส่วนรายละเอียดที่มากกว่าในจารึกเมืองเสมาอาจเป็นกุญแจ สันนิษฐานเนื้อความในส่วนที่ชำรุดหายไปของจารึกบ้านพันดุง

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2529). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 4*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. 2559). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1* (พิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2564). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3* (พิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. (2563, มกราคม-กุมภาพันธ์). *จารึกวัดพระงาม*. ศิลปากร, 63(1), 4-15.
- ชะเอม แก้วคล้าย. (2530, พฤศจิกายน-ธันวาคม). *จารึกพระศรีวัดสระสร้างเทวรูป อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต*. ศิลปากร, 31(5), 91-96.
- เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. (2521). *จารึกพบที่ปราสาทพนมรุ้ง*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาจารึกภาษาตะวันออก, มหาวิทยาลัยศิลปากร).
- ณัฐพล บ้านไร่ และชัยณรงค์ กลิ่นน้อย. (2564, มกราคม-เมษายน). *กุตลังขยาในคัมภีร์พฤตต์ ปาราครโหราศาสตร์*. มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 18(1), น. 35-46.
- พระคันธสารภิวังศ์. (2551). *วฤตตรัตนากร และวฤตโตทยมัญชรี การศึกษาเชิงวิเคราะห์ เปรียบเทียบฉันทลักษณ์*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาลีศึกษาศาสตร์ นครปฐม.
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยราชภัฏ. (ม.ป.ป.). *ศิลาจารึกบ้านพันดุง*. สืบค้นจาก <https://www.finearts.go.th/mahavirawongmuseum/view/12487-ศิลาจารึกบ้านพันดุง--Ban-Phan-Doong-Stone-Inscription->

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (2564). จารึกพันดุง. สืบค้นจาก

<https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/974>

อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. (2560). ภูตสังขยา: ศัพท์แทนจำนวนในวัฒนธรรมภาษาสันสกฤต.

ใน คีอริตนะระดับนภา (น. 203-236). กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อำไพ คำโท. (2549). จารึกเมืองเสมา. ใน รวมบทความและศิลาจารึก (น. 238-254). นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุธวิทยาลัย.

Coedès, G. (1937). *Inscriptions du Cambodge Vol. I*. Hanoi: Imprimerie d'Extrême-Orient.

Coedès, G. (1954). *Inscriptions du Cambodge Vol. VI*. Paris: Imprimerie d'Extrême-Orient.

Estève, J. (2014). L'inscription K. 237 de Prāsāt Preah Khsaet. Une caturmūrti insolite?. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, 100, p. 167-200.

Karandikar, M. A. & Karandikar, S. (1982). *Bhaṭṭi-Kāvyam (Text with English Translation and Notes)*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Monier-Williams, M. (1989). *A Sanskrit-English Dictionary* (Reprint). Delhi: Motilal Banarsidass.

Patel, D. (2020). *Kedārabhaṭṭa: Vṛttaratnākara with Sulhaṇa's commentary Sukaviḥṛdayānandinī*. Retrieved from http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/corpus/transformations/html/sa_kedArabhaTTa-vRttaratnAkara-comm.htm

Pou, S. (2001). Stèle de Sema (Korat) (K.1141). In *Nouvelles Inscriptions du Cambodge II&III* (p. 115-118). Paris: École Française d'Extrême-Orient.

Sharan, M. K. (1974). *Studies in Sanskrit Inscriptions of Ancient Cambodia*. New Delhi: Abhinav Publications.

Shastri, S. V. (2014). *Sanskrit Inscriptions of Thailand*. Delhi: Vikas Computer & Printers.

Skilling, P. (2017). The Wat Maheyong Inscription (NS 10, K 407): The Thai-Malay Peninsula in the Wide World of Buddhist Material and Cultural Exchange. In Wannasarn Noonsuk (ed.), *Peninsular Siam and Its Neighborhoods: Essays in Memory of Dr. Preecha Noonsuk* (p. 55-79). Nakhon Si Thammarat: Cultural Council of Nakhon Si Thammarat Province.

Wisdom Library. (2021). *Kosha, Kośa, Kosa, Kośā, Koṣā*. Retrieved from <https://www.wisdomlib.org/definition/kosha>

Zakharov, A. (2019). The inscription K. 733 from Phnom Preah Vihear and the root Vidyā- in Cambodia. *Bostok (Oriens)*, 5, p. 21-32.

